
UDK: 314.48(497.5 Metković)“1850/1918“
Izvorni znanstveni članak
Primljen 27. X. 2016.

ŽARKO DUGANDŽIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
dugandzicz@gmail.com

SMRTNOST U OPĆINI METKOVIĆ OD 1850. DO 1918. GODINE, NA TEMELJU MATIČNIH KNJIGA UMRLIH

Sažetak

Rad se temelji na analizi i istraživanju matičnih knjiga umrlih Općine Metković, odnosno matičnih knjiga umrlih ondašnjih župa Metković, Dobranje, Vidonje i Slivno Ravno od 1850. do 1918. godine. „Mikroskopska“ analiza tih vrela omogućila je uočavanje dinamike smrtnosti u tome dijelu Donjega Poneretavlja, a interpretacijom te analize sagledani su njihovi uzroci i posljedice.

Do 1881. godine stopa je smrtnosti u pravilu bila veća od 30‰ i nosila je sve odlike predtranzicijskoga razdoblja. Poslije 1881. godine ulazi u tranzicijsko razdoblje i kreće se uglavnom ispod 30‰, što je u skladu s ondašnjim demografskim kretanjem smrtnosti u Dalmaciji. Stopa smrtnosti dojenčadi na razini općine iznosila je 106‰. Unutar same općine rezultati istraživanja bili su različiti po pojedinim župama, pri čemu se posebno izdvajaju rezultati Župe Metković kod koje se uočava pad stope smrtnosti ispod kritične vrijednosti od 30‰ uglavnom nešto kasnije nego u ostalim župama općine.

Ključne riječi: Općina Metković, smrtnost, tranzicija, Župa Dobranje, Župa Metković, Župa Slivno Ravno, Župa Vidonje

Uvod

Ova se analiza temelji na podacima iz matičnih knjiga umrlih Općine Metković, odnosno njezinih župa: Metković, Dobranje, Vidonje i Slivno Ravno. Polazeći od tih izvora, cilj je pokazati neke značajke smrtnosti stanovništva Općine Metković između 1850. i 1918. te ih usporediti s nekim od mjesta Donje Neretve, ali i Dalmacije kao cjeline, da bi se vidjelo na koji način metkovačka sredina odstupa od svojih okolnih mjesta i uopće prostora Dalmacije.

Radovi koji su pri tome korišteni uglavnom se odnose na susjedna neretvanska te određena dalmatinska mjesta i gradove, što je prvenstveno rezultat stanja istraženosti, ali i kvalitete dotičnih radova. Nepostojanje sličnih istraživanja na neretvanskome području pokušalo se nadoknaditi povijesnom literaturom.

Vrijeme ovoga istraživanja ide od 1850. do 1918. godine, a to je vrijeme tzv. druge austrijske odnosno austrougarske uprave nad Dalmacijom. U tome razdoblju dolazi do bosanskohercegovačkoga ustanka, okupacije, a potom i aneksije BiH. Svi ti događaji ostavljaju tragove na ovaj prostor Dalmacije koji je na granici s Osmanskim Carstvom, odnosno na granici istočne i zapadne civilizacije. Okupacijom Bosne i Hercegovine godine 1878. stvoreno je jedinstveno političko područje Dalmacije i Bosne i Hercegovine u kojem će Metković zauzeti važnu ulogu, a Austro-Ugarska sve više pokazivati interes za trgovinu s Bosnom i Hercegovinom preko Metkovića.

Metoda je rada ponajprije određena ciljem istraživanja s naglaskom na statističke metode, zatim metode analize i sinteze, komparativnu, ali i geografsku i historiografsku metodu.

1. Prostorno-vremenski okvir istraživanja

Općina je Metković smještena u Donjoneretvanskome kraju na dotiru deltanske ravni i krškoga vapnenačkoga okvira. Administrativna jedinica, Općina Metković, od 1850. do 1918. zauzima prostor od 14 066

ha ili oko 140 km².¹ To je prostor s lijevu stranu Neretve koji obuhvaća tadašnje župe Metković (2 676 ha), Dobranje (1 961 ha), Vidonje (4 186 ha) i Slivno Ravno (5 244 ha). Riječ je o maloj općini čija površina čini tek 1,09% površine cjelokupne Dalmacije, a prosječna naseljenost u Općini Metković iznosi 40,24 st/km², što je daleko ispod dalmatinskoga prosjeka od 50,3 st/km². Općina Metković čini oko 0,87% stanovništva Dalmacije.²

Do danas se jedino Župa Metković podijelila na dvije župe (1969.): Župu sv. Ilije (stara župa) na lijevoj obali i novu Župu sv. Nikole na desnoj obali Neretve.³ Sve su ostale župe ostale u svojim nekadašnjim granicama. Prostor Općine Metković uglavnom je bio prostor velikoga useljavanja stanovništva iz istočne Hercegovine, prebjega pred Osmanlijama. Izgradnjom željeznice, melioracijom Neretve i razvojem trgovine prostor same varoši postaje privlačan za mnoge u potrazi za boljim životnim uvjetima, bilo da dolaze iz okolnih župa ili s prostora Hercegovine, bilo iz ostalih dijelova Austro-Ugarske.

Preobrazba ruralnoga mjesta u urbaniziranu sredinu odvijala se krajem 19. i početkom 20. stoljeća s priljevom stanovništva iz okolnih sela i susjedne Hercegovine.

Važnost je Metkovića u Donjem Poneretavlju rasla iz dana u dan. Tome uspjehu uvelike je pridonijela luka Metković. Prve predradnje za melioraciju neretvanskih blatija i regulaciju Neretve otpočele su u studenome 1881., a radovi u proljeće 1882. godine. Radovi su završeni 1889.⁴ Od ušća do Metkovića nastaje plovni kanal duljine 21 kilometar po kojem su mogli ploviti brodovi do 2 000 tona nosivosti.

1 Površina Općine Metković i župa općine navedene u Statistici pučanstva Dalmacije. Usp. Kažimir Ljubić, Statistika pučanstva u Dalmaciji, Zemaljski odbor Dalmatinski – Brzotisač, „Narodnog Lista“, Zadar, 1885. str. 25.

2 Usp. MATEJ ŠKARICA, *Topografski priručnik Dalmacije i popis stanovništva*, Naklada Hrvatske knjižare, Split, 1922., str. 5. – 10.; MIRKO KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske (1857. – 1971.)*, Djela JAZU, Zagreb, 1979., str. 408. – 413.

3 Usp. VJEKO VRČIĆ, *Neretvanske župe*, Nezavisno autorsko izdanje, Metković, 1974., str. 98.

4 Usp. *Jadranska straža: Glasnik udruženja Jadranska straža*, Split, god. VII. (1939.) br. 1., str. 401.

Željeznička je pruga Mostar – Metković trasirana u siječnju 1884. godine,⁵ a 12. travnja 1885. prošao je prvi vlak trasom novosagrađene željezničke pruge (uskoga kolosijeka) između Metkovića i Mostara uz velike svečanosti u oba grada.⁶

Od sredine 19. stoljeća dolazi i do porasta pučanstva koje je sve do 1910. išlo uzlaznom putanjom. Najveći je porast zabilježen između 1900. i 1910. godine. Nakon 1910. počinje pojačano iseljavanje iz metkovskoga kotara u prekomorske zemlje.

2. Smrtnost u Općini Metković od 1850. do 1918. godine

U Općini je Metković od 1850. do 1918. umrlo 5 346 stanovnika⁷ (tablica 1). Godišnji prosjek umiranja iznosi 77, a mjesečni 5,4 umrlih. Od prosjeka znatno odstupaju neke godine: 1855., 1862., a posebno se brojem umrlih izdvajaju godine 1880. (108 umrlih) i 1918. (98 umrlih). Od sveukupnoga broja umrlih na Župu Metković otpada 67%, na Župu Dobranje 13%, a na Župu Vidonje 20%.

Broj je umrlih za Župu Slivno Ravno nepotpun, ali i postojeći podatci jasno upućuju na to da je riječ o sličnome kretanju umiranja tijekom sezone kao i u drugim župama (tablica 1).

Tablica 1. Mjesečna distribucija umrlih po župama Općine Metković (1850. – 1918.)

Mjesec	Župa Metković		Župa Dobranje		Župa Vidonje		Župa Slivno Ravno ⁸	
	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%
Siječanj	339	9,42	80	12,20	113	10,32	56	11,30
Veljača	290	8,10	49	7,46	85	7,76	35	7,05
Ožujak	268	7,43	63	9,60	86	7,85	35	7,05
Travanj	244	6,80	49	7,50	97	8,85	39	7,86
Svibanj	222	6,17	41	6,25	66	6,02	31	6,25
Lipanj	219	6,10	27	4,12	45	4,10	26	5,24
Srpanj	303	8,42	39	5,95	53	4,84	30	6,05

5 Usp. *Narodne novine*, br. 4., 15. siječnja 1884., str. 2.

6 Usp. *Narodni list*, br. 35., 24. travnja 1884., str. 2.

7 Zbog nedostatka podataka za Župu Slivno Ravno ista nije uvrštena u prikaz umrlih Općine Metković.

8 Župa Slivno Ravno ne ulazi u općinski prosjek.

Kolovoz	354	9,84	42	6,40	86	7,85	39	7,86
Rujan	327	9,10	50	7,62	90	8,22	41	8,26
Listopad	373	10,37	58	8,80	102	9,35	30	6,05
Studeni	345	9,60	77	11,73	123	11,23	48	9,68
Prosinac	311	8,65	81	12,37	149	13,61	86	17,35
Naknadno ⁹	-	-	-	-	-	-	172	...
Ukupno	3 595	100,00	656	100,00	1 095	100,00	496	100,00

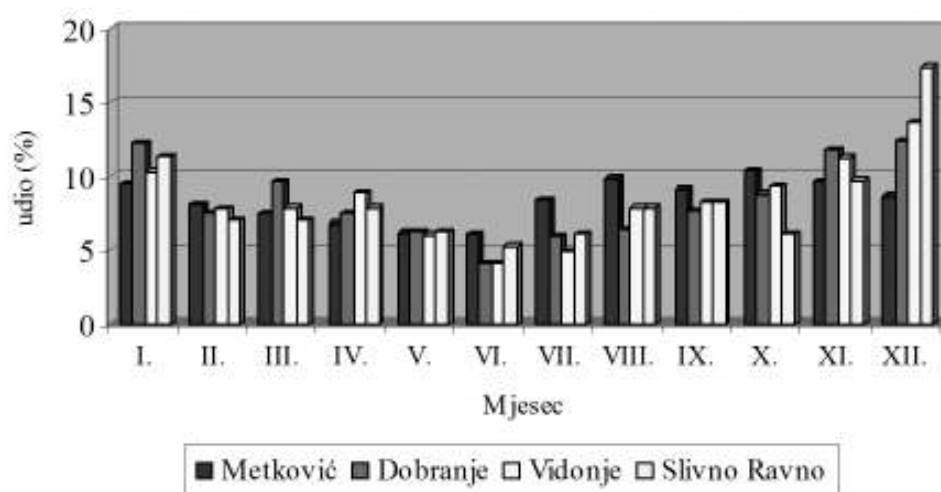
IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje, Vidonje od 1850. do 1918. te matičnih knjiga umrlih za Župu Slivno Ravno od 1882. do 1918.

Sve župe pokazuju veći broj umrlih tijekom zime (tablica 1), ali se Župa Metković u odnosu na druge izdvaja brojem smrtnosti u ljetnome djelu godine (grafikon 1). Najvjerojatniji su razlog duge vrućine, močvarni prostor, velika vlaga, muhe, komarci itd. Razne su epidemije i crijevne bolesti uglavnom napadale stanovništvo u kolovozu i rujnu. Posebno se izdvajaju malarija i kolera u tome dijelu godine koje su u Metkoviću znale napraviti pravi pomor među stanovništvom. Malarija je stanovništvo te Župe pogađala već od svibnja, s maksimumom od kolovoza do listopada. Neizostavni su bili ljetni radovi u polju u obliku jaruženja,¹⁰ nakon čega je veliki broj ljudi, zbog povećane vlage, obolio od vrućice ili pak upale pluća i drugih plućnih bolesti. Kod ljudi bi se najprije pojavila vrućica koja je najčešće bila predznak neke bolesti (malarije, upale pluća ili neke teže bolesti), a koja je prečesto završavala smrtnim slučajem.

9 Vrijednost od 172 umrle osobe naknadno je dobivena od Matičnoga ureda Općine Opuzen. Vrijednost nije uračunata u rubrici *ukupno* zbog toga što dobivena vrijednost nije sezonski raščlanjena.

10 Jaruženje ili jendečenje je otimanje zemljišta iz močvare i pretvaranje u obradive površine. Seljaci su probijali kanale (jendeke) širine 2 – 6 m i dubine 1,5 – 2 m. Jendečilo se obično u jesen ili proljeće kada je vegetacija u mirovanju i kada nije bilo većih voda. Alat su bili motika i lopata. Jendečilo se od ranoga jutra do mraka. Usp. MARTIN GLAMUZINA, *Delta Neretve. Promjene agrarnog pejzaža u Delti Neretve*, Vlastita naklada, Zagreb, 1986., str. 50. – 51.

Grafikon 1. Mjesečna distribucija umrlih po župama u Općini Metković (1850. – 1918.)

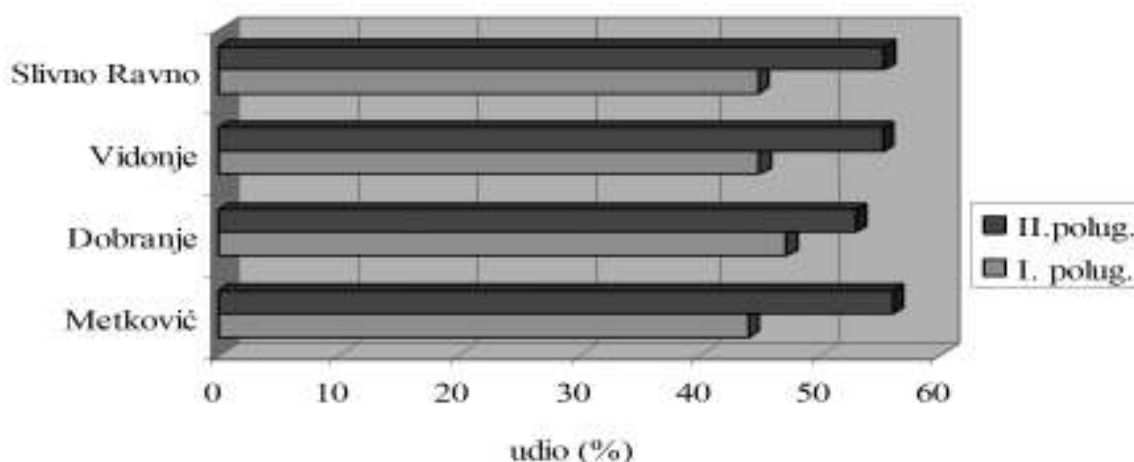

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918. te matične knjige umrlih Župe Slivno Ravno od 1882. do 1918.

Druga je polovica godine najčešće bila u znaku većega umiranja u svim župama, a posebice u Župi Metković (grafikon 2). Zbog velikih proljetnih i ljetnih radova, a često zbog loše prehrane, u drugoj su se polovici zbog iscrpljenoga organizma i oslabljenoga imuniteta širile razne bolesti. Najčešće su to bile pojedine epidemije kolere, dizenterije, malarije itd.

U ljetnom je dijelu godine (lipanj – rujanj) u svim župama smrtnost muškaraca veća u odnosu na smrtnost žena. Najčešće je tomu vodila sama priroda posla koju je obavljao muški dio populacije, a time i izloženost raznim vrstama bolesti (posebno poslovi povezani s jaruženjem).

Grafikon 2. Omjer umrlih u prvome i drugome dijelu godine po župama (1850. – 1918.)

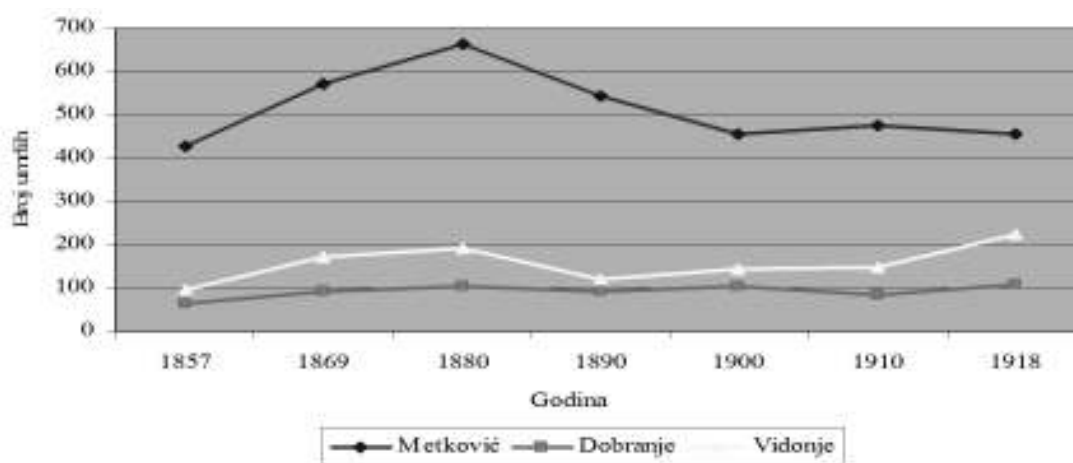
IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje, Vidonje od 1850. do 1918. te matične knjige umrlih Župe Slivno Ravno od 1882. do 1918.

2.1. Godišnja dinamika smrtnosti stanovništva Općine Metković

Krivulje broja umrlih kod sve tri župe¹¹ imaju svoje specifičnosti (grafikon 3). Krivulja Župe Dobranje ima najmanje oscilacija, dok ostale imaju različita razdoblja kada se krivulja oštrije penje ili pada. Izrazito oštar uspon ima krivulja umrlih u Župi Metković od 1877. do 1880. zbog epidemije ognjice, zatim slabosti, ali i drugih bolesti kao što su upale pluća i sl. K tome oštiri uspon ima krivulja umrlih u Župi Vidonje od 1869. do 1880. te od 1910. do 1918., pri čemu se posebno izdvaja godina 1918. zbog velike epidemije španjolske gripe, koja je od svih metkovskih župa najviše pogodila tu Župu. Te je godine Župa u jednome danu imala nekoliko pogreba. Ostala su razdoblja uglavnom bez većih oscilacija.

¹¹ U općinsku raščlambu smrtnosti ne ulazi Župa Slivno Ravno zbog nedostatka matičnih knjiga umrlih za tu župu.

Grafikon 3. Kretanje broja umrlih Općine Metković po župama (1850. – 1918.)

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

Napredak medicine, poboljšanje zdravstvenih i higijenskih uvjeta življenja doprinosi postupnomu opadanju smrtnosti, ali i produljenju životnoga vijeka što se u Općini Metković primjećuje s početka 80-ih godina 19. stoljeća.

2.2. Smrtnost po dobi i spolu u Općini Metković

Tijekom razdoblja od 1850. do 1918. na razini Općine Metković prosječno je umiralo oko 77 stanovnika godišnje (oko 6 stanovnika mjesečno), od toga 41 muškarac (3,4 mjesečno) te 36 žena godišnje (3 mjesečno).

Na razini općine udio smrtnosti najmlađe populacije (do 15 godina) kreće se oko 45,53%, od toga na mušku djecu otpada 23,49%, a na žensku 22,04%. Od ukupnoga broja umrlih na novorođenčad otpada oko 18,49%. Velika smrtnost djece u Općini je Metković samo pokazatelj još uvijek lošijih higijensko-zdravstvenih uvjeta življenja, ali i siromaštva toga područja.

Udio smrtnosti radno sposobnoga stanovništva iznosi oko 44,06% od čega na muškarce otpada 24,88%, a na žene 19,18%. Ti pokazatelji o udjelu smrtnosti radno sposobnoga stanovništva samo su odraz teškoga života neretvanskoga stanovništva, posebno težaka, ispunjenoga raznim bolestima i epidemijama koje su bile svakodnevnicom toga prostora. Najveći je udio smrtnosti te dobi uočljiv u Župi Vidonje (51,39%). U toj je dobi također veći udio smrtnosti muškaraca u odnosu na žene što je

vjerojatno pokazatelj težega fizičkog rada (težaštvo, jaruženje i sl.) te populacije.

Udio smrtnosti starije populacije (65 i više godina) iznosi 10,41% od čega na mušku populaciju otpada 4,27%, a na žensku 6,14% (tablica 2). I ovdje postoje veće razlike među župama po broju umrlih te dobi.

Tablica 2. Umrli prema dobi i spolu u Općini Metković (1850. – 1918.)¹²

Dob	Broj umrlih			Struktura (%)		
	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno
Ukupno	2 829	2 517	5 346	100,00	100,00	100,00
0-23 sata	9	7	16	0,33	0,28	0,31
1-6 dana	77	57	134	2,80	2,31	2,57
7-29 dana	112	95	207	4,08	3,85	3,97
1-11 mjeseci	315	292	607	11,47	11,82	11,64
0-11 mjeseci	513	451	964	18,68	18,26	18,49
1-4	438	444	882	15,95	17,98	16,91
5-9	189	174	363	6,88	7,04	6,96
10-14	85	81	166	3,10	3,28	3,17
15-19	75	89	164	2,73	3,60	3,14
20-24	158	94	252	5,75	3,81	4,83
25-29	132	124	256	4,81	5,02	4,91
30-34	141	125	266	5,13	5,06	5,10
35-39	150	117	267	5,46	4,74	5,12
40-44	152	110	262	5,54	4,45	5,02
45-49	132	79	211	4,81	3,20	4,05
50-54	162	109	271	5,90	4,42	5,20
55-59	108	66	174	3,93	2,67	3,33
60-64	88	87	175	3,20	3,52	3,36
65-69	79	79	158	2,88	3,20	3,03
70-74	56	90	146	2,04	3,64	2,80
75-79	41	68	109	1,49	2,75	2,09
80-84	22	53	75	0,80	2,15	1,44
85-89	15	20	35	0,55	0,81	0,67
90-94	4	4	8	0,15	0,16	0,15
95-99	4	5	9	0,15	0,20	0,17
100-	2	1	3	0,07	0,04	0,06
Nepoznato	83	47	130	-	-	-

NAPOMENA: U strukturi je iz obračuna isključena kategorija „nepoznato”.

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje (1850. – 1918.)

¹² U broj umrlih Općine Metković ne ulazi broj umrlih Župe Slivno Ravno.

Iz statističkih je podataka za pojedine župe vidljivo da starija populacija ima duži životni vijek u čisto ruralnim područjima u odnosu na Župu Metković i samo mjesto Metković koji krajem 19. stoljeća sve više poprima konture urbanosti.

U prvoj godini života umre 18,48% djece¹³ te u drugu godinu života uđe oko 81,52%. Radno sposobnu dob doživi 54,48% djece, šezdesete godine života 13,77%, sedamdesete 7,38%, osamdesete oko 2,49%, a devedesete doživi oko 0,38% populacije (tablica 3). Općenito uzevši, pokazatelji za čitavu Općinu Metković govore da vrlo malen udio stanovništva doživi sedamdesetu godinu, tek oko 7,38%, što svjedoči o kratkome životnom vijeku na razini općine, gdje ljudi zbog iscrpljenosti, neishranjenosti i drugih loših socijalnih prilika uglavnom umiru u dječjoj i radno sposobnoj dobi. U susjednoj je Župi Rogotin udio te kategorije stanovništva nešto veći i iznosi oko 10,29%,¹⁴ a dalmatinski prosjek iznosi 14,10%.¹⁵ Situacija je sa starosnim kategorijama od 60, 70 i 80 godina dosta slična, uglavnom istovjetna onoj u susjednoj Župi Desne. Naime, i u Župi Desne i u metkovskim župama zdravstveno-sanitarni su uvjeti života jako slični.

Tablica 3. Doživljena dob stanovnika Općine Metković (1850. – 1918.)

Dob u godinama	Udio rođenih koji su doživjeli dob (%)		
	Muškarci	Žene	Ukupno
2	81,32	81,74	81,51
5	65,37	63,76	64,60
10	58,49	56,72	57,64
15	55,39	53,44	54,47
20	52,66	49,84	51,33
30	42,10	41,01	41,59
40	31,51	31,21	31,37

13 U dobi dojenčadi uočljiva je veća smrtnost muške djece (razlika je oko 13,7%), istina, nešto ih se više i rađa.

14 Usp. MAJA ŠUNJIĆ, „Stanovništvo Rogotina na kraju 18. i u prvoj polovici 19. st. na temelju matičnih knjiga i stanja duša“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLV. (2007) str. 372.

15 Usp. *isto*.

50	21,16	23,56	22,30
60	11,33	16,47	13,77
70	5,25	9,75	7,38
80	1,72	3,36	2,49
90	0,37	0,40	0,38
100	0,07	0,04	0,06

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

U analizi obrađenih župa uočava se da u spolnoj strukturi umrloga starijeg stanovništva (70 i više godina) postoje veće razlike između Župe Metković s jedne strane i Župa Dobranje i Vidonje s druge strane.¹⁶ Na razini općine ta je zastupljenost u muškaraca 2,76%, a u žena 4,62%. S obzirom na veći udio smrtnosti žena u starijoj dobi, proizlazi da muškarci ranije umiru, odnosno da im je životni vijek nešto kraći u odnosu na žene. Posebno se izdvaja doživljeni vijek žena na selu koji je daleko dulji nego u muškaraca, ali i dulji nego u žena u Župi Metković.

Dulji se životni vijek žena u odnosu na muškarce može objasniti jedino teškim fizičkim radom muškaraca u radno sposobnoj dobi, pogotovo težačkim. Zašto je život žena na selu dulji od žena u Župi Metković, ali i trgovištu Metković, dosta je teško objasniti ako ponovno nije riječ o drukčijoj vrsti poslova koji žene svakodnevno obavljaju. Žene su na selu uglavnom bile kućanice, pastirice i sl., dok su žene u samome trgovištu vjerojatno bile izloženije težim poslovima i poslovima u težim uvjetima.

Od sveukupnoga broja umrlih na fertilno i radno sposobno stanovništvo otpada oko 44,06%, što je jako mnogo za populaciju Općine Metković. Time je itekako narušena radna i reproduktivna osnova stanovništva Općine, osobito kada je riječ o djeci i mladima (0 – 14) gdje se udio umrlih penje na 45,52%.

¹⁶ U Župi su Metković muškarci zastupljeni s 1,70%, a žene s 2,35%, u Župi su Dobranje muškarci zastupljeni s 2,07%, a žene s 6,29%, a u Župi Vidonje muškarci imaju zastupljenost od 2,87%, a žene 5,69%.

2.3. Smrtnost djece i dojenčadi

Istraživanje smrtnosti dojenčadi ide u dva pravca s obzirom na dob: prvu skupinu čini dojenčad umrla tijekom prvih 28 dana života (neonatalni mortalitet), a drugu skupinu čini dojenčad umrla nakon navršenih 28 dana do kraja prve godine života (postneonatalni mortalitet). Prva se skupina još dijeli na dojenčad umrlu tijekom prvih šest dana života (rani neonatalni mortalitet) i umrlu između 7 i 28 dana života (kasni neonatalni mortalitet).¹⁷ Neonatalni mortalitet dojenčadi naziva se i endogeni, a postneonatalni još i egzogeni.¹⁸

U Općini Metković od sveukupnoga broja umrlih oko 42,35% čine djeca do devete ili desete godine života, a do 15 godine života taj se udio penjao na 45,53%. Bez osnovnih lijekova i protiv danas lako izlječivih bolesti, djeca su bila osuđena na smrt. U najlošijem su položaju bila djeca do jedne godine starosti. Njihova je smrtnost u Općini Metković oko 18,49% od sveukupnoga broja umrlih, što je približno stanju u Župi Desne u kojoj iznosi 19,96%.¹⁹

Raščlambe podataka rađene su na temelju podataka o dobi umrle dojenčadi koja je upisana u matične knjige umrlih, a ti podatci često nisu dovoljno precizni. Naime, dijete za koje piše u matici da je staro mjesec dana može biti i mlađe ili starije od 28 dana, ali i starije od mjesec dana.

Još jedno pitanje ostaje otvoreno, a to je broj djece umrle u dobi do jednoga dana života koja nisu registrirana u matičnim knjigama umrlih.

Na razini Općine Metković udio je postneonatalnoga mortaliteta veći od neonatalnoga mortaliteta za 25,94% (tablica 4-5). Podjednako je velik postotak muške i ženske novorođenčadi u postneonatalnome mortalitetu.

17 Usp. STJEPAN KRIVOŠIĆ, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*, Zavod za znanstveni rad HAZU, Varaždin, 1991., str. 61.

18 Usp. *isto*.

19 Usp. INGE BEGO-MATIJEVIĆ – ŽARKO DUGANDŽIĆ – ANĐELKO AKRAP, „Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne na Neretvi (1870. – 1880.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLVII. (2009) str. 204.

Tablica 4. Udio umrle dojenčadi u ukupnome broju umrle dojenčadi na razini Općine Metković (1850. – 1918.) (u %)

Razdoblje	Neonatalni mortalitet						Postneonatalni mortalitet			Ukupno		
	dob do 6 dana			dob od 7 do 28 dana			od 1 do 11 mjeseci					
	Muškarci	Žene	Ukupno:	Muškarci	Žene	Ukupno:	Muškarci	Žene	Ukupno:	Muškarci	Žene	Ukupno:
1850. – 1918.	8,92	6,64	15,56	11,62	9,85	21,47	32,68	30,29	62,97	53,22	46,78	100,00

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

Tablica 5. Udio umrle dojenčadi u ukupnome broju umrle dojenčadi na razini Općine Metković po župama (1850. – 1918.) (u %)

Župa	Neonatalni mortalitet						Postneonatalni mortalitet			Ukupno		
	dob do 6 dana			dob od 7 do 28 dana			od 1 do 11 mjeseci					
	Muškarci	Žene	Ukupno:	Muškarci	Žene	Ukupno:	Muškarci	Žene	Ukupno:	Muškarci	Žene	Ukupno:
Metković	9,29	6,83	16,12	11,75	8,33	20,08	33,47	30,33	63,80	54,51	45,49	100,00
Dobranje	7,45	6,38	13,83	6,38	15,96	22,34	36,17	27,66	63,83	50,00	50,00	100,00
Vidonje	7,97	5,80	13,77	14,49	13,77	28,26	26,09	31,88	57,97	48,55	51,45	100,00

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

Stopa smrtnosti dojenčadi na razini općine iznosi 106%, što je daleko niže u odnosu na stopu smrtnosti dojenčadi u Hrvatskoj.²⁰ Tako visoka brojka smrtnosti dojenčadi uklapa se u okvire vrijednosti tijekom prelaska od predtranzicijske u tranzicijsku fazu razvoja stanovništva. Uzroci visoke smrtnosti novorođenčadi (tablica 6) višestruke su prirode. Osim nerazvijenoga gospodarstva, neprimjerene kulture življenja i svih onih modernizacijskih čimbenika presudan je bio nedostatak lijekova i ne-stručna asistencija primalja.

²⁰ Kretanje smrtnosti dojenčadi u Hrvatskoj od 1886. do 1910. je između 207 i 213%, a od 1911. do 1914. iznosi 210%. Usp. IGOR KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000., str. 264.

Tablica 6. Smrtnost dojenčadi po župama u Općini Metković (1850. – 1918.)

Župa	Neonatalni mortalitet						Postneonatalni mortalitet			Ukupno		
	dob do 6 dana			dob od 7 do 28 dana			od 1 do 11 mjeseci					
	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno
Metković	68	50	118	86	61	147	245	222	467	399	333	732
Dobranje	7	6	13	6	15	21	34	26	60	47	47	94
Vidonje	11	8	19	20	19	39	36	44	80	67	71	138
Ukupno	86	64	150	112	95	207	315	292	607	513	451	964

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

2.4. Uzroci smrtnosti

Bolesti mogu znatno utjecati na razinu smrtnosti, a time i na opće demografske promjene. Radi bolje preglednosti uzroke smrtnosti razvrstavat ćemo prema klasifikaciji iz 1906. godine²¹ koja se vremenski poprilično poklapa s istraživanim razdobljem. Uzroke je smrti zbog uopćenoga i nedostatnoga nazivlja veoma teško analizirati.

Uzrok smrti morali su zapisivati i liječnici i državni službenici. Znanstvena je medicina kroz dokumentaciju uzroka smrti nastojala proniknuti u etiologiju bolesti, a javno je zdravstvo nastojalo kontrolom uzroka smrti otkriti, a zatim i spriječiti epidemiju zaraznih bolesti.²² U Uredbi o mrtvozorstvu od 17. rujna 1858. mrtvozornik nije nužno bio liječnik ni ranarnik, ali je trebao ili sam ili uz pomoć ukućana odrediti uzrok smrti.²³ Laičko dijagnosticiranje bez standardnih tablica o klasifikaciji bolesti vjerojatno je dovelo i do nepravilnosti, ali i neujednačenosti u dijagnosticiranju.

Zdravstveni izvještaji Dalmacije za godine 1903., 1904. i 1905. pokazuju da se još početkom 20. stoljeća udio liječnički potvrđenih smrti

21 Usp. TATJANA BUKLIJAŠ – NENAD VEKARIĆ, „Mortalitet u Cavtatu (1825. – 1919.)“, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XXXVI. (1998) str. 320.

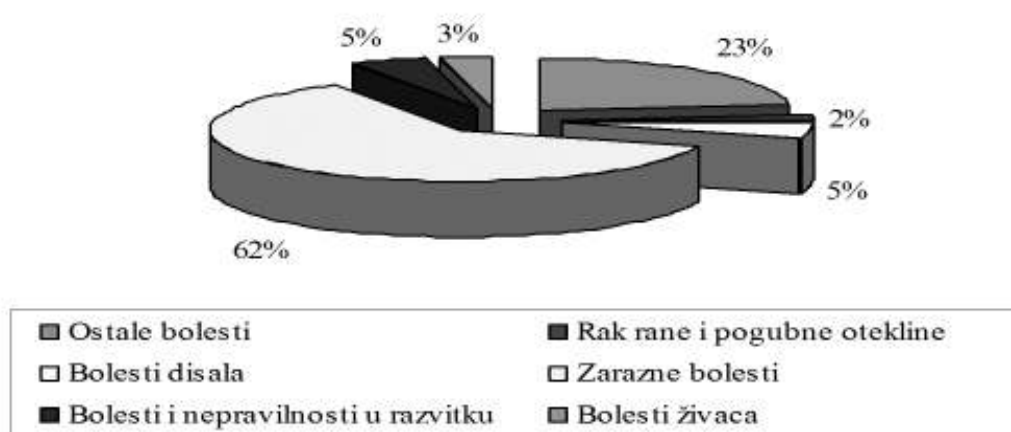
22 Usp. isto.

23 Usp. isto.

u kotaru Metković kreće od 14,56% do 24,69%.²⁴ Očigledno su većinu dijagnoza o uzroku smrti postavljali lokalni predstavnici vlasti, a ne liječnici. Jedan je od razloga vjerojatno i skupoća liječničkoga izvida za razliku od predstavnika lokalne vlasti koji je to i po službenoj dužnosti morao obaviti.

Matične knjige umrlih uglavnom sadrže općenite nazive o uzrocima smrti, vjerojatno je većina zapisa uključivala samo simptom određenih bolesti, a ne i uzrok smrti. Kad je riječ o uzrocima smrtnosti, osim njih nekoliko koji su izrazito svojstveni ženskomu spolu, svi ostali uzroci podjednako su zastupljeni i kod muškaraca i kod žena (grafikon 4 i 5).

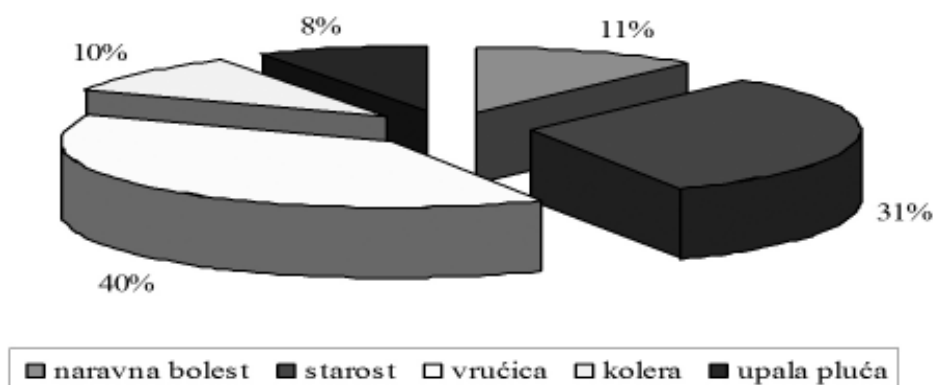
Grafikon 4. Najučestalije skupine bolesti u Općini Metković (1850. – 1918.)

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

²⁴ Usp. MAJA ŠUNJIĆ, „Uzroci smrti u župi Komin–Rogotin (1826. – 1874.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLVI. (2008) str. 316.

Grafikon 5. Najučestaliji uzroci smrti u Općini Metković (1850. – 1918.)

IZVOR: Matične knjige umrlih župa Metković, Dobranje i Vidonje od 1850. do 1918.

2.4.1. Uzroci smrti vojnika u Župi Metković

Tijekom promatranoga razdoblja u Župi Metković umire 26 pripadnika austrougarske vojske koji su podrijetlom bili iz svih krajeva Monarhije. Najviše ih je umiralo od ognjice, tifusa i kolere (tablica 7) i svi su pokopani na metkovskome groblju.

Tablica 7. Popis smrtno stradalih vojnika u Župi Metković (1876. – 1918.)

Redni broj	Prezime	Ime	Starost	Zemlja (mjesto podrijetla)	Čin	Datum smrti	Dijagnoza smrti
1.	Pszoza	Franjo	23	Ugarska	dočasnik	6.11.1875	...
2.	Szalaj	Josip	21	Ugarska	vojn timer	7.2.1876	...
3.	Glahs	Stipan	44	Beč	natporučnik	26.1.1877.	...
4.	Kumin	Josip	21	Kranjska	vojn timer	15.4.1877.	...
5.	Ulrich	Štucker	23	Koruška	vojn timer	13.8.1877.	...
6.	Heelly	Franz	23	Koruška	vojn timer	5.10.1877.	srđobolja
7.	Prusetnik	Mattias	21	Kranjska	vojn timer	3.4.1878.	tifus
8.	Kokalj	Josip	22	Kranjska	vojn timer	25.4.1878.	tifus
9.	Doljanin	Nikola	...	Hrvace, Sinj	vojn timer	26.7.1878.	manena ognjica
10.	Tadić	Mate	65	od Sinja	domobran-vojn timer	14.10.1878.	nenadnja
11.	Nigg	Franz	21	...	vojn timer	2.1.1880.	...
12.	Langer	Adolfo Giuseppe	40	Moravska	vojn timer	15.7.1880.	manena ognjica
13.	Donjerković	Petar	...	Blato s Korčule	vojn timer	17.10.1880.	srđobolja
14.	K.	K.	22	Lienz	vojn timer	15.10.1885.	kap
15.	Pospischil	Mihail	24	Moravska	vojn timer	22.11.1889.	infiamacione

16.	Marić	Ivan	24	Čapljina	vojnuk	22.7.1913.	utopio se
17.	Paj	Antun	22	Baranja, Ugarska	vojnuk- brijač	4.8.1915.	tifus
18.	Nemaček	Josip	38	Češka	vojnuk	19.12.1915.	zaduha
19.	Kraljević	Radoslav	26	Mokro, Široki Brijeg	vojnuk	5.3.1916.	kolera
20.	Vinzeur	Roubetr	42	Moravska	vojnuk	7.3.1916.	disenterija
21.	Dugandžić	Grgo	47	Komin	vojnuk	20.4.1916.	...
22.	Vlahović	Pavo	36	Metković	vojnuk	2.11.1916.	u ratu
23.	Veraja	Anto	36	Metković	vojnuk	16.6.1916.	u ratu kod Gorice
24.	Šumar	Stipan	34	Promina	vojnuk	18.4.1918.	utopio se
25.	Ruppitz	Rimus	44	Štajerska	vojnuk	11.11.1918.	malaria
26.	Markl	Unistan Franz	27	Beč	vojnuk- limar	16.11.1918.	naravna

IZVOR: Matične knjige umrlih Župe Metković od 1876. do 1918.

2.4.2. Nasilne smrti i samoubojstva

U Općini je Metković zabilježen razmjerno malen broj nasilnih smrti. Neke su od njih i bizarne za današnje vrijeme, npr. „žandari uhvatili čovjeka i odsjekli mu glavu“. Najveći broj nesretnih slučajeva vezan je za utapanje, samoubojstva i ubojstva. U Općini je zabilježeno 67 slučajeva nasilne smrti, što čini 1,10% svih umrlih.

Na nasilne smrti otpada: u Župi Metković 0,90%, u Župi Dobranje 1,20% i Župi Vidonje 1,70% umrlih. Zanimljivo je da osobe koje bi izvršile samoubojstvo ne bi bile pokopane u glavnome nego u tzv. „separatnome“ groblju. Među osobama koje su stradale nasilnom smrću ima onih iz najnižega staleža i ondašnjih činovnika, zatim domaćih i stranaca, djece i radno sposobnoga stanovništva.

U Župi Vidonje kao i u Župi Metković najveći se broj nasilnih smrti odnosio na utapanja u rijeci.

2.4.3. Pojava malarije u Neretvi

Malarija je u Hrvatskoj bila rasprostranjena duž tokova većih rijeka u Hrvatskome primorju, a osobito u Dalmaciji, odnosno delti Neretve koja je idealno stanište komaraca, pa je ta endemična bolest malarija bila stalno prisutna u Poneretavlju. Ona bi postupno slabila ljudski

organizam ili ga onesposobljavala za normalan život i rad i na kraju odvodila u neizbježnu smrt. Učinak malaričnih bolesti, zbog neprekidne prisutnosti u nekim neretvanskim područjima, bio je mnogo teži od razmjerno rijetkih i kratkotrajnih kužnih epidemija. Malarija je tako uvjetovala smanjivanje stanovništva u Poneretavlju.

2.4.4. Lepra na metkovskome području oko 1900. godine

Mnoge su bolesti u prošlosti Neretvanske krajine često znale prepoloviti stanovništvo. Neke su od njih poput kuge 1827. te kolere 1854. i 1886. ostavile svoj crni pečat. Jedna je od takvih bolesti bila i lepra koja je pogodila dolinu Neretve krajem 19. i početkom 20. stoljeća te se zadržala sve do 1925. godine. Lepra je teška kronična zarazna bolest, u prošlosti veoma raširena. Smatra se jednom od najstarijih bolesti, a uglavnom napada kožu, periferne živce i kosti. Njezin je uzročnik poseban mikrob, *Mycobacterium lepre*, koji je 1871. godine otkrio A. Hansen.²⁵

U Metkoviću je sagrađen leprozorij poznatiji kao „Gubave kuće“ za oboljele od lepre, koji je djelovao do 1925. kada je zbog maloga broja preostalih oboljelih od lepre bio zatvoren, a ostatak bolesnika prebačen u Sarajevo. Od lepre je u Općini Metković od 1852. do 1922. godine umrlo pet osoba (tablica 8).

Tablica 8. Popis umrlih od lepre u Općini Metković (1850. – 1918.)

Red. broj	Ime i prezime	Roden/a	Umro/la
1.	Dominik Medar	...	Umro 7.9.1902. u Metkoviću
2.	Petar Matić	1.4.1852.	Umro 30.9.1902. u Vidonjama
3.	Ivan Sentić	1879.	Umro 22.11.1915. u Metkoviću
4.	Bartul Crnčević	1869.	Umro 4.4.1917. u Metkoviću
5.	Matija Sentić	22.9.1856.	Umrlo 1.7.1922. u Metkoviću

IZVOR: Matične knjige umrlih Župe Metković i Župe Vidonje od 1902. do 1922.

²⁵ Usp. VJEKOSLAV STIPIĆ, „Osvrt na opis u levantinskom zakoniku“, *Zbornik Kačić*, Split, god. XXV. (1993) str. 183.

2.5. Prosječne stope smrtnosti

Prosječna se stopa smrtnosti/mortaliteta u Općini Metković od 1850. do 1918. po popisnim razdobljima kretala od 39,39‰ do 19,07‰. Od 1850. do 1880. uglavnom je visoka i kreće se iznad 30‰ da bi poslije 1881. trajno pala ispod 30‰. Maksimalna je stopa smrtnosti zabilježena od 1857. do 1869., iznosila je 39,39‰, a minimalna od 1900. do 1910. te je iznosila 19,07‰.

U dobno-spolnome se sastavu umrloga stanovništva Općine uočava veća smrtnost muške populacije, kako u dobi prvoga mjeseca nakon rođenja, tako i u dobi dojenčadi, ali i u dobi radno sposobnoga stanovništva. U starosnoj je dobi iznad 65 godina znatno veći broj umrlih žena od muškaraca što svjedoči o duljoj životnoj dobi žena u toj Općini.

Stopa smrtnosti Općine Metković između 1857. i 1880. daleko je veća nego u Dalmaciji i Istri, pa čak nadmašuje i prosjek u Vojnoj krajini.²⁶ Tek se nakon 1881. stabilizira i pada na razinu ispod 30‰. Iznimka je dakako godina 1918. kada je zabilježena iznimno visoka stopa smrtnosti od 61,99‰ što je posljedica epidemije „španjolice“ (španjolske gripe) koja je te godine u Općini Metković prouzročila pravi pomor među stanovništvom. Umrlo je 229 osoba.

Od 1880. do 1890. stopa smrtnosti Općine iznosi 27,99‰ i slična je prosječnoj stopi smrtnosti za Dalmaciju. Iz toga se primjera vidi da se Općina Metković našla u tranziciji smrtnosti poslije 1881. godine te da se u tome priključila pokrajini Dalmaciji, iako s dosta zakašnjenja pogotovo kada su u pitanju dalmatinski otoci i priobalje.

U sjevernoj Hrvatskoj tranzicija smrtnosti nastupa nekoliko godina kasnije, negdje sredinom devedesetih godina 19. stoljeća.²⁷

Od 1869. do 1880. Općina je imala visoku prosječnu stopu smrtnosti (38,94‰), dok je susjedna neretvanska Župa Desne u istome razdoblju imala stopu smrtnosti od 16,90‰.²⁸ To je vrijeme Hercegovačkoga ustanaka i priljeva izbjeglica, početka većih radova u Donjem Poneretavlju i sl.,

26 Usp. JAKOV GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1780. – 1981.*, Globus, Zagreb, 1987., str. 274. – 278.

27 Usp. I. KARAMAN, *n. dj.*, str. 264. – 266.

28 Usp. I. BEGO-MATIJEVIĆ – Ž. DUGANŽIĆ – A. AKRAP, *n. dj.*, str. 204.

pa je samo središte Metković bilo najveće stjecište priljeva novoga stanovništva, među kojim je vladao i visok stupanj smrtnosti.

Zaključak

Kad je u pitanju smrtnost u Općini Metković, izdvajaju se dva razdoblja: razdoblje minimuma u lipnju i maksimuma u prosincu, odnosno kolovoz u Župi Metković. Posebno je bila zabrinjavajuća smrtnost među djecom, a napose među dojenčadi. Na razini općine prosječno je umiralo 18,49% dojenčadi. Intenzitet umiranja dojenčadi razlikovao se od župe do župe, tako da je u Župi Metković iznosio 20,97%, u Župi Dobranje 14,33% te u Župi Vidonje 12,74%. Na razini općine od ukupnoga broja umrlih na neonatalno razdoblje smrtnosti otpada 6,84%, a na postneonatalno 11,64%.

Djeca su bila najčešće žrtve pogibelji tako da rano djetinjstvo (petu godinu života) nije preživjelo 35,40% djece, a u radno sposobnu dob odnosno 15. godinu života ulazilo je tek 54,47% djece. Dok bi iz radno sposobnoga kontingenta izlazilo samo 7,38% stanovništva i prelazilo u starosnu dob od 70 godina i više, kasnu starost od 90 i više godina doživjelo je samo 0,38% stanovništva Općine.

Uzroci su smrti često puta bile razne epidemije (kolera, tifus, dizenterija, malarija, španjolska gripa, lepra...) te razne bolesti za današnje vrijeme nepojmljive kao smrtonosne (npr. vrućica, bronhitis, vodena bolest, kašalj itd.). Svakako treba uzeti u obzir da je svećenik u najvećem broju slučajeva kao uzroke smrtnosti upisivao podatke kako su mu se prenosili, a liječničke su dijagnoze u vrlo malo slučajeva zapisane.

Do 1881. godine smrtnost je u pravilu bila veća od 30‰ i nosila je sve odlike predtranzicijskoga razdoblja. Poslije 1881. godine ulazi u tranzicijsko razdoblje i kreće se uglavnom ispod 30‰, što je u skladu s ondašnjim demografskim kretanjem smrtnosti u Dalmaciji. Stopa smrtnosti dojenčadi na razini općine iznosila je 106‰. Unutar same Općine rezultati istraživanja bili su različiti po pojedinim župama, pri čemu se posebno izdvajaju rezultati Župe Metković kod koje je stopa smrtnosti (ako govorimo o tranziciji) uglavnom kasnila za stopom smrtnosti u preostalim župama.

Kod tranzicije smrtnosti same Župe Metković (koja daje i glavno obilježje općinskomu prosjeku) uočava se pomalo ekscesna pojava. Naime, ondje smrtnost uvelike odstupa od opće slike o tranziciji smrtnosti u Dalmaciji. Razloga je bilo više, a među objektivne razloge svakako možemo svrstati činjenicu velikoga priljeva stranaca (mlađe stanovništvo s velikim brojem djece) u Metković među kojima se javlja velik broj smrtnih slučajeva, ali se pri tome ne bi smio zanemariti i geografski smještaj naselja Metković, koje se nalazi u nizinskome i močvarnome području izloženo svim nedaćama koje se pojavljuju u tako močvarnim sredinama.

Stopa smrtnosti Općine Metković daleko je veća od onih prosječnih dalmatinskih. Tranzicija smrtnosti u Općini Metković pojavljuje se nakon 1880. godine i nešto kasni za općim prilikama koje vladaju u Dalmaciji, odnosno njezinu priobalnom, a posebno otočnom dijelu.

Opća je stopa smrtnosti u Župi Metković vrlo visoka i iznosi preko 30‰ sve do 1890. godine kada pada ispod te vrijednosti te se do kraja 1918. kreće između 20 i 24,22‰. Opća stopa smrtnosti dojenčadi u istraživanome razdoblju iznosi 192‰. Ostale dvije župe imaju zamjetno nižu stopu smrtnosti. U Župi Dobranje opća se stopa smrtnosti tijekom cijeloga razdoblja kreće između 18 i 26‰ (prosječna stopa smrtnosti dojenčadi iznosi 91‰), također i u Župi Vidonje opća stopa smrtnosti pada ispod 30‰ nakon 1880. te se do kraja 1918. kreće od 18,80‰ do 24,30‰. (prosječna stopa smrtnosti dojenčadi iznosi 90‰).

Prosječna stopa smrtnosti na razini općine nakon godine 1881. pada ispod kritične vrijednosti od 30‰ te se do kraja 1918. zadržava između 19,07‰ i 27,99‰ što je značilo da je nastupila tranzicija smrtnosti (prosječna stopa smrtnosti dojenčadi iznosi 106‰). Predtranzicijsko razdoblje s visokom smrtnošću ponajprije je uvjetovano visokom smrtnošću dojenčadi, niskom životnom dobi, ranom ženidbom, ukratko činjenicom da je agrarna proizvodnja prevladavajuća grana djelatnosti, nedovoljna zaposlenost u industrijskim i uslužnim djelatnostima itd. Nakon 1881. smrtnost dojenčadi pokazuje tendenciju smanjenja na svim istraživanim područjima.

Na oblikovanje smrtnosti važnu ulogu imaju ekonomski, socijalni, kulturni, sociopsihološki i drugi činitelji koji su izraženiji što je određena populacija razvijenija. Intervencija čovjeka u biološke procese prisutnija je ako se zemlja nalazi na višoj ekonomskoj i kulturnoj razini. Također, čovjek intervenira i na nižoj razini ekonomskoga i kulturnoga razvoja tako da se protiv veće smrtnosti bori većom rodnošću.

Sukladno teoriji demografske tranzicije, prema kojoj je smanjenje smrtnosti s visoke razine na razinu nižu od 30‰ karakteristika tranzicijske etape, u Općini je Metković ta etapa u nekim župama počela prije, a u nekim kasnije.

S obzirom na najvažnije značajke demografskoga razvoja istraživanoga područja kao i na dobivene rezultate, moguće je donijeti sljedeće zaključke: tranzicija se smrtnosti vremenski javila prije u Župi Dobranje i Vidonje nego u Župi Metković.

Izvori

Izvorno gradivo – neobjavljeni izvori

Izvori Državnog arhiva u Zadru

Matične knjige umrlih Župe Metković

- Matična knjiga umrlih od 1846. do 1858., Inv. br. 606, ff. 23v – 96r (Državni arhiv u Zadru).

Izvori Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu

Matične knjige umrlih Župe Dobranje:

- Matična knjiga umrlih od 1825. do 1896., ff. 125r – 82v (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).
- Matična knjiga umrlih od 1897. do 1946., sv. III. ff. 1r – 98v (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).

Matične knjige umrlih Župe Metković:

- Matična knjiga umrlih od 1858. do 1869., sv. IV, ff. 1v – 99r (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).

- Matična knjiga umrlih od 1880. do 1901., sv. VI, ff. 1v – 196r (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).
- Matična knjiga umrlih od 1902. do 1923., sv. VII, ff. 1v – 150r (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).

Matične knjige umrlih Župe Vidonje:

- Knjiga umrlih od 1825. do 1877., sv. I, 1v – 82r (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).
- Matična knjiga umrlih od 1878. do 1940., ff. 2r – 96r (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).

Izvori Državnog arhiva Dubrovnik, ispostava Metković

Matične knjige umrlih Župe Metković:

- Matična knjiga umrlih od 1869. do 1879., ser. I, ff. 1v – 99r (Državni arhiv Dubrovnik, ispostava u Metkoviću).

Nadbiskupski arhiv Split

- Nepotpuni tromjesečni izlistci umrlih Župe Slivno za sljedeće godine: 1882, 1884, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897., 1898, 1900., 1903., 1904., 1905., 1906., 1907., 1908., 1910., 1911., 1912., 1913., 1914., 1915., 1916., 1917., 1918.

Literatura: knjige, članci i tiskani izvori (izbor)

a) Novine, časopisi, kalendari

- *Narodni list*, br. 4., 15. siječnja 1884.
- *Narodni list*, br. 35., 24. travnja 1884.
- *Jadranska straža: Glasnik udruženja Jadranska straža*, Split, Split, god. VII. (1939.) br. 1.
- *Geografski atlas Hrvatske*, Monde Neuf d.o.o., Zagreb, 2005.

b) Almanasi, statistike, popisi i drugi izvještaji

- ALMANAH, *Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*, Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva SR Hrvatske, Zagreb, 1971.
- Kraljevina Jugoslavija: Opća državna Statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Državna štamparija, Sarajevo, 1932.
- IVANIŠEVIĆ, FRANE, *Statistika 1910.*, Zadružni savez – Hrvatska štamparija Trumbić i drug, Split, 1910.
- LJUBIĆ, KAŽIMIR, *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zemaljski odbor Dalmatinski – Brzotisak „Narodnog Lista“, Zadar, 1885.

c) Zbirke izvora

- KORENČIĆ, MIRKO. *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske (1857.–1971.)*, Djela JAZU, Zagreb, 1979.

d) Rječnici

- ANIĆ, VLADIMIR, *Rječnik hrvatskog jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1998.
- KLAJČIĆ, BRATOLJUB, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988.
- LOKNAR, VLADIMIR, *Rječnik latinsko-hrvatskog medicinskog nazivlja*, Medicinska naklada, Zagreb, 2003.

e) Enciklopedije

- *Abecedna Medicinska enciklopedija*, sv. 1., Svjetlost – Larousse, Sarajevo, 1990.
- *Abecedna Medicinska enciklopedija*, sv. 2., Svjetlost – Larousse, Sarajevo, 1990.
- *Abecedna Medicinska enciklopedija*, sv. 3., Svjetlost – Larousse, Sarajevo, 1990.

- *Medicinska enciklopedija*, sv. 2., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1986.

Literatura

- BEGO-MATIJEVIĆ, INGE – DUGANŽIĆ, ŽARKO – AKRAP, ANĐELKO, „Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne na Neretvi (1870. – 1880.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLVII. (2009) str. 195. – 218.
- BUKLIJAŠ, TATJANA – VEKARIĆ, NENAD, „Mortalitet u Cavtatu (1825. – 1919.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XXVI. (1998) str. 303. – 420.
- BUKLIJAŠ, TATJANA, „Bolest i stigma“, *Hrvatska revija*, Zagreb, god. I. (2001) br. 2., str. 108. – 110.
- ČERNI, LIDIA, „Lepra-zaboravljena bolest“, *Nedjeljni Vjesnik*, Zagreb, 17. veljače 2002., str. 29. – 32.
- GELO, JAKOV, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1780.–1981.*, Globus, Zagreb, 1987.
- GLAMUZINA, MARTIN, *Delta Neretve, Promjene agrarnog pejzaža u Delti Neretve*, Vlastita naklada, Zagreb, 1986.
- GLAMUZINA, MARTIN, „Demogeografski aspekti nastajanja starih i stvaranja novih naselja u Delti Neretve“, *Geoadria*, Zadar, god. I (1996) str. 60. – 72.
- JURIĆ, IVAN – VRBICA, ŽARKO, „Leprozorij u Metkoviću - doprinos konačnom iskorjenjivanju gube u Južnoj Hrvatskoj“ (Neobjavljeni hrvatski prijevod članka objavljenog na engleskom jeziku u *Croatian Medical Journal*, 6. lipnja 2006.).
- KARAMAN, IGOR, *Hrvatska na pragu modernizacije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.
- KRIVOŠIĆ, STJEPAN, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 1990.

- KRIVOŠIĆ, STJEPAN, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*, Zavod za znanstveni rad HAZU, Varaždin, 1991.
- OTMAR, WESELKO, *Malarija, njena morfologija, liječenje i suzbijanje*, Medicinska biblioteka, Karlovac, 1927.
- ŠKARICA, MATEJ, *Topografski priručnik Dalmacije i popis stanovništva*, Naklada Hrvatske knjižare, Split, 1922.
- STIPIĆ, VJEKOSLAV, „Osvrt na opis u levantinskom zakoniku“, *Zbornik Kačić*, Split, god. XXV. (1993) str. 183.
- ŠUNJIĆ, MAJA, „Stanovništvo Rogotina na kraju 18. i u prvoj polovici 19. st. na temelju matičnih knjiga i stanja duša“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLV. (2007) str. 347. – 389.
- ŠUNJIĆ, MAJA, „Uzroci smrti u župi Komin – Rogotin (1826. – 1874.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLVI. (2008) str. 315. – 344.
- VEKARIĆ, NENAD – BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, god. XLVII. (2009) str. 9. – 62.
- VIDOVIĆ, MILE, *Župa Vidonje*, Crkva u svijetu, Split, 1993.
- VIDOVIĆ, MILE, *Župa Dobranje – Bijeli Vir*, Crkva u svijetu, Split, 1998.
- VRČIĆ, VJEKO, *Neretvanske župe*, Nezavisno autorsko izdanje, Metković, 1974.